

Waar waren de boeken van de Librije in de oorlog?

De ene bron is de andere niet

Jan Frings

In de Raadskapel van de Walburgiskerk is een tentoonstelling over de Librije. Op een van de panelen staat dat in de oorlog de boeken ondergebracht zijn bij Zutphense burgers, met een plaatje er bij van de terugkeer. Maar bij welke burgers? Er zal toch wel een lijstje zijn, of geweest zijn waar welke boeken zolang heen gingen? Als je iets weten wilt over de kerk, moet je bij Rikie Matser zijn. Ze is als sinds 1973 kosteres, als opvolgster van haar moeder.¹ Maar jammer, haar reactie is: 'Dat had je mijn moeder moeten vragen.

Die wist alles, maar ze is er helaas niet meer.'

Toch blijkt er een manier om haar moeder te raadplegen. In de CLZ (Catalogus Librije Zutphen) staat ze vermeld als bron.² De boeken waren opgeborgen in de boven-librije. Dat is een kleine kamer van ongeveer vijf bij zes meter met twee vensters, ook bekend als de Oude Librije (de huidige Librije is er de opvolger van), en bereikbaar via een nauwe wenteltrap. De CLZ constateert dat het bericht op het paneel onjuist is. De ruimte daarboven is groot genoeg voor die boeken. Dat is tijdens het samenstellen van die CLZ gebleken. Wegens de restauratie van de kerk (1993-1998) hebben daar toen alle boeken gestaan.³ Nu is er nog iemand die veel weet van kerk en librije: Herman Bosheide. En hij reageert hier op: 'Ja, maar dat is maar de helft van het verhaal. Rikie's moeder had het van Kiezebrink.' H. H. Kiezebrink (1892-1965) was koster tijdens de oorlog. Bosheide vertelt dat er mensen van de kerk bij zijn ouders waren geweest om te kijken of daar boeken van de librije veilig opgeborgen konden worden. Maar Bosheide is geboren in 1950; hij heeft het weer van zijn vader. Dat zijn dus de bronnen van de historicus: gevonden voorwerpen, beschrijvingen op papier, ooggetuigen en van horen zeggen.

Film

Een bij heel veel Zutphenaren bekende film over de torenbrand in 1948 heeft als geluidspoor een radioverslag van die brand.⁴ De verslaggever spreekt Kiezebrink aan, veronderstellend dat die wel voor de veiligheid van de boeken in de Librije gezorgd zal hebben. Cruciaal voor ons is het volgende deel.

Verslaggever (V): Meneer Kiezebrink, is u ook niet bang geweest voor de Librije?

Kiezebrink (K): Ja zeker. De bibliotheek van de Librije is al in veiligheid gebracht.

V: Hoe hebt u dat kunnen doen? Want ik denk dat u daarin wel het grootste aandeel hebt gehad.

K: Natuurlijk wel wat leiding, maar ik heb van alle stadgenoten, zou ik haast zeggen, hulp gehad. Dus heel Zutphen heeft geholpen de oude boeken van de kostbare bibliotheek op te bergen.

V: En waar is u mee begonnen? Met de incunabelen?

K: Met de handschriften en incunabelen uiteraard.

V: Hebt u die dan onder de arm meegenomen zoals u dat in de oorlogstijd ook gedaan hebt?

K: Jaja.

Zutphen, den 16 Juni 1941.

No.

Betrefte: 9
Schryven van 11 Juni 1941, No 2630, Afd. C.W.
Onderwerp: "De Nederlandsche Musea".

De St. Walburgkerk in oorsprong uit de 13e eeuw (Romaansh) en later in de 14e en 15e eeuw uitgebreid (Gotisch), geeft een keur van bouw- en schilderkunst te bewonderen.

De overgangen van Romaansh naar Gotisch in den bouw; de primitieven; origineele muur en gewelfschilderingen uit de 13e en 14e eeuw; de koperen doopvontje antieke yseren kroon en vooral de Librye, de eenig in West-Europa intact gebleven Kerkbibliotheek sullen op iederen bezoeker een niet te vergeten indruk achterlaten.

Met den bouw der Librye werd begonnen in 1561. In 1564 werd het gebouw in gebruik genomen. De bibliotheek telt ruim 700 nummers, waaronder een aantal incunabelen en eenige handschriften.

Voor bezichtiging, welke iederen werkdag kan plaats vinden onder geleide en met explicatie van den Conservator der Librye is het tarief:
F.0.25 per persoon in groeps verband b.v.
25 personen F.3.00.

Het adres van den Conservator is: Kerkhof 9 Zutphen.
Telefoon n° 1316.

Kerkvoogdy Ned. Herv. Gemeente
te Zutphen,

Secretaris.

Kiezebrink vond het kennelijk wel mooi zo; onder de arm meegenomen! Maar hij heeft in de oorlog wat gedaan aan de veiligheid van die boeken. En iedereen wist dat. Toen.

Notulen en Stukken

In het archief van Zutphen, het RAZ, bevindt zich onder andere het archief van de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente Zutphen, archiefnummer 0062. Een onderdeel ervan is een boek met de notulen van de vergaderingen van Kerkvoogden (inv.nr. 14). De bijbehorende originelen zijn opgeborgen in de ingekomen stukken (inv.nr. 68) en in de minuten⁵ van uitgaande stukken (inv.nr. 70).

Er blijkt al op 6 maart 1940 een brief te zijn gestuurd naar de Heer J. G. A. Heineman, architect te Velp, met een verzoek in verband met te nemen maatregelen ter bescherming van de St. Walburgkerk.

De kerkvoogden zouden het ten zeerste op prijs stellen "dat de boeken en bescheiden uit de Librye en het Archief zouden mogen worden opgeborgen in de kelders van de Kostery der Kerk, Kerkhof 11." Daar worden ook argumenten voor gegeven. Maar Heineman liet al snel (25 maart) weten dat de inspecteur Kunstbescherming bezwaar maakte tegen dat plan. Wel zou de bestaande kluis in de kerk degelijk versterkt kunnen worden. Dat was wel duurder dan het verplaatsen van de boekwerken, maar met dit plan gaat de inspecteur voornoemd in principe accoord, schreef Heineman. En dat zou mooi aan de wensen van de kerkvoogden tegemoet komen. Heineman wilde wel graag weten of men bereid was een bedrag: "van b.v. maximum f 250,- in de kosten van de kluisverbetering bij te dragen." In de notulen van 2 april (p. 197) staat dat de kerkvoogden zich afvragen of het f 100,- mag zijn. Afgezien van een mededeling van de rentmeester dat in de kluis een stelling moet worden aangebracht voor de berging der boeken is de kluis buiten zicht geraakt.

Brief over de waarde en toegankelijkheid van Kerk en Librije. (RAZ inv.nr. 70)

Die verbouwing is dus niet gebeurd en die boeken waren de boeken ten behoeve van de rentmeester. Toch even vragen aan Rikie Mather of zij weet hoe groot te kluis is. Natuurlijk weet ze dat: "Ongeveer van hier tot die muur", zegt ze en ze duidt op een gebied waar onmogelijk 700 boeken in kunnen.

In de vergadering van 3 september 1940 is besloten aan de heer Kiezebrink, koster der St. Walburgkerk de titel conservator te verlenen: "zulks als blijk van waardering voor zijn goede zorgen voor onze bibliotheek."

Op 16 juni 1941 is er nog niks aan de hand. Op een verzoek om informatie voor de uitgave "De Nederlandsche Musea" is een brief terug gestuurd waarin te lezen is dat alles gewoon door gaat. Voor f 0,25 kon men iedere dag "onder geleide en met explicatie van den Conservator de Librye bezichtigen."

Op 11 april 1942 (pag. 244) is bij de ingekomen stukken een schrijven genoemd van dr. E. H. ter Kuile met de mededeling dat hij voornemens is een boekje te schrijven over de middeleeuwse kerken "te dezer stede." Het wordt voor kennisgeving aangenomen. En dan: "Tenslotte wordt besloten aan den Koster-conservator Kiezebrink een bedrag van

f 50,- toe te kennen voor het registreren der bibliotheek.” Er was dus op z’n minst een lijst.

De brief van Ter Kuile ligt in de map van de ingekomen stukken (inv.nr. 68). Daarin staat dat hij zich voorstelt 16 april “over te komen om de Zutfense kerken, die ik sinds jaren ken, nog eens terdege te bestudeeren”. Dat boekje is er gekomen onder de titel ‘De drie oude kerken van Zutfen’, en er is iets merkwaardigs mee. Als Ter Kuile heeft beschreven wat hij 16 april 1942 heeft gezien is dat het volgende: “De boeken, handschriften, wiegedruken en werken uit latere eeuwen, zijn met ringen bevestigd aan ijzeren staven die over de lezeraars heen loopen.” Er is ook een foto van de ‘Librie inwendig’ in het boekje opgenomen.⁶ Daarop is welgeteld één boek te zien. Er lijkt een papier naast te liggen. Het is een gerasterde foto; vergroten levert geen nadere informatie. De Librije is leeg! Het boekje van Ter Kuile verscheen in 1942. Hoe kan dat? Het zou kunnen dat 16 april 1942 de zaak nog intact was, en dat de foto later is gemaakt. En dat die er zonder enig overleg met de auteur in is gezet; zulke dingen gebeuren. Maar in de tweede druk, in 1944 uitgegeven door een andere uitgever, staat het nog precies zo. Wat ook de gang van zaken is geweest, het is vreemd dat ook in de tweede druk de tekst anders is dan het toelichtende plaatje erbij. Wat is zo’n bron dan waard?

Intussen is één ding duidelijk: de boeken zijn weg geweest. In de notulen staan vanaf 1942 verschillende keren aantekeningen over de verminderde opbrengsten voor de koster en manieren om dat te compenseren. Dat moet wel liggen aan het afgenomen bezoek aan de Librije. En in december 1942 laat de rentmeester weten dat het gemeentebestuur geïnformeerd heeft naar de mogelijkheid om de bevolkingsregisters in de ‘Lybrye’ op te bergen. “Een verzoek daartoe zal worden afgewacht.”

De lege Librije in 1942. (Foto uit Ter Kuile)

Oorlogskranten

Ook in de oorlog waren er kranten en verschenen er boeken. In die vijf jaar zal vast wel wat over de Librije in Zutphen geschreven zijn, al was daar helaas niets van te vinden in het Regionaal Archief Zutphen. Tegenwoordig is er de mogelijkheid om digitaal in oude kranten te zoeken, dankzij Delpher (www.delpher.nl). Dat is een faciliteit, ontwikkeld door de Koninklijke Bibliotheek. Als je daar uitsluitsel vindt, scheelt dat veel verder zoeken. Er blijken 15 treffers te zijn voor ‘onze’ Librije tussen 5 mei 1940 en 15 augustus 1945. Ze zijn opgenomen in de tabel op pagina 114-115. In Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad van 9 mei 1942 is voor het eerst sprake van een veiliger plaats. Dus wat dat betreft zou het kunnen dat Kiezebrink tussen 16 april en begin mei boeken in veiligheid heeft gebracht. Maar om welke reden hebben de kerkvoogden het al op 6 september 1940 het opportuun geacht hun koster de titel conservator te verlenen?

In Storm: blad der Nederlandsche SS van 31 augustus 1942 staat een recensie van een tentoonstelling, die gehouden is in een kapel van de Walburgskerk te Zutphen. Dat de recensent de tentoonstelling slecht vindt, de plaats ervan bedenkelijk, en daar erg veel woorden voor nodig heeft, is voor ons van geen belang. Interessant is het volgende: “Want in de beroemde librije van deze kerk ligt het boek, waarin Emma en Wilhelmina eens hun handtekening zetten. Het ligt daar

Pagina uit het boek, met de handtekeningen van Wilhelmina en Emma., 10 augustus 1987. (Foto auteur)

als enig boek, opengeslagen op die één pagina ter aanbidding en bewondering door de stomme kudden, die hier door den koster tegen betaling van 25 cent worden rondgeleid”. Er bestaat een register van bezoekers van de Walburgiskerk voor de periode 1929-1935.⁷ Daarin staan de namen van de beide koninginnen; die kregen daar een eigen pagina voor; dat klopt. Kiezebrink was kennelijk niet bang uitgevallen.

Betrouwbaarheid

Wie de tabel even doorneemt, moet wel tot de conclusie komen dat er ook toen al alternatief nieuws bestond. Waarschijnlijk werkte men voor vulling nogal eens met knipselmappen. Het lag niet aan mogelijke censuur; anders had nergens gestaan dat er even geen boeken te zien waren. Niet alleen wordt duidelijk dat één bron geen bron is, maar ook dat enige achtergrondkennis ook wat kan helpen. De Telegraaf heeft het in 1943 over ‘vacantiegangers’ en oude handschriften aan zware kettingen. Dat was toen Kiezebrink compensatie kreeg wegens derving van inkomsten. Als we dat niet hadden geweten, had de zinsnede over ‘vacantiegangers’ correct kunnen zijn. En dan hadden we kunnen concluderen dat de boeken er toen te bezichtigen waren. Anderzijds, de schrijver wist niet waarover hij het had. Er waren (en zijn) wel handschriften in de Librije. Maar de meeste boeken waren gedrukte exemplaren. Indertijd, in de 16^e eeuw, was de Librije een moderne bibliotheek en beslist niet middeleeuws en al helemaal geen kloosterbibliotheek. De Librije is geopend

in 1564. Gutenberg (de uitvinder van de boekdrukkunst in Europa) was ongeveer honderd jaar eerder actief. Monnikenwerk en middeleeuws en handschriften, het is valse romantiek.

Er zijn meer problemen met de berichtgeving. De opvolgster van Kiezebrink had begrepen dat de boeken in de boven-librije waren verborgen. Waarom zou Kiezebrink haar dat verteld hebben? Bedoelde hij de handschriften en incunabelen, zoals in de film over de torenbrand? Maar waarom zou je de slecht toegankelijke boven-librije in oorlogstijd gebruiken als veilige plek? Dan moet

Kiezebrink banger zijn geweest voor diefstal dan voor bommen en brand. De verspreiding over de stad als risicospreiding is beter te verdedigen.

Het meest waarschijnlijke, of beter, het minst onwaarschijnlijke, is dat Kiezebrink de boeken geregistreerd heeft en dat hij er voor gezorgd heeft dat ze op diverse veilig geachte plaatsen zijn ondergebracht. Afhankelijk van zijn inzicht – en dat kennen we niet – kan daar de boven-librije bij geweest zijn. Het wachten is nu op mensen die zich herinneren dat boeken tijdelijk bij ouders of grootouders waren ondergebracht en op het opduiken van de registratie door Kiezebrink. Waarschijnlijk viel het onderbrengen van de boeken onder de categorie ‘dat weet iedereen’. Wat iedereen

Datum	Krant
22-06-1940	Haagsche Post
02-09-1940	Het Volk
12-09-1940	De Maasbode
30-11-1940	De Standaard
25-05-1941	Algemeen Handelsblad
09,10-05-1942	Het Vaderland
31-07-1942	Storm
24-04-1943	Haagsche Post
05-05-1943	De Telegraaf
06-05-1943	Dordrechter Courant
17-12-1943	Volk en Vaderland
16-03-1944	Panorama
06-06-1944	Het Nationale Dagblad
17-08-1944	Panorama

tekst

“De prachtige oude bijbels en 85 aan kettingen geklonken incunabelen [...] geven aan deze kerk haar vermaardheid.”

“De beroemde middeleeuwse “librije” in de Grote Kerk.” (met foto)

[...] “om zijn Librye een kostbare middeleeuwse bibliotheek, het mooiste voorbeeld van zulk een bibliotheek,” [...]

“Hier heeft elke lesenaar, elk boek, elke vloertegel z'n geschiedenis”[...] “Natuurlijk ligt al dit monnikenwerk aan kettingen,” [...]

[...]” de oude librije op wier lectrijnen de antieke boeken gekluisterd liggen.“

[...] “lectrijnen, die nu helaas kaal zijn, omdat de niet te vervangen boeken en handschriften op een veiliger plaats zijn weggeborgen.”

“Want in de beroemde librije van deze kerk ligt het boek, waarin Emma en Wilhelmina eens hun handteekening zetten. Het ligt daar als eenig boek, opengeslagen op die ééne pagina ter aanbidding en bewondering door de stomme kudden, die hier door den koster tegen betaling van 25 cent worden rondgeleid.”

[...] “zooals we dat in de Librije te Zutphen nog kunnen zien, aan een ketting lagen.”

[...]”kloosterbibliotheek uit de Middeleeuwen [...],“die ‘s zomers veel vacatiegangers trekt” [...]”de oude handschriften aan zware kettingen” [...] (met foto)

“De oudste en kostbaarste handschriften zijn echter thans door tijdsomstandigheden in een kluis opgeborgen.” (met foto)

“Men ziet er op de achttien eikenhouten lectrijnen of lessenaars de oude boeken die naar middeleeuwse gewoonte met Ijzeren kettingen aan een stang boven de lessenaars zijn verbonden.”

[...]” boeken”[...] “zoo oud als de drukunst hier te lande”. [...] “Nu zijn ze tóch verdwenen, dat is echter slechts voor de duur van den oorlog.” (met foto van lege lectrijnen)

“Uiteraard was er, met het oog op oorlogsgevaar, heel wat bezienswaardigs zoowel in de kerk als in het museum onder de Wijnhuistoren in veiligheid gebracht.”

[...] “bijtjids in veiligheid gebracht,” [...]

Commentaar over de boeken in de Librije 1940-1944 (Delpher)

weet, wat gewoon is, schrijft niemand op. Zo wordt geschiedenis vaak het proberen te achterhalen wat indertijd iedereen wist. ●

Literatuur

- De Librije, een unieke bibliotheek, Zutphen 2002.
- Kuile, E.H. ter, *De drie oude kerken van Zutphen*, Maastricht 1942.
- Leerintveld, Ad, ‘Vondsten, accenten, nuanceeringen en aanvullingen’, in: *Librije: mededelingenblad Stichting Librije Walburgskerk*, Zutphen 2006, pp. 6-9.
- Regionaal Archief Zutphen, *Inventaris van het archief van de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente te Zutphen (1059-1979)*, nummer toegang

0062, inventarisnr. 14, 68, 70, 1433.

- Renting, A.D. & J.T.C. Renting-Kuipers, *Catalogus van de Librije in de St. Walburgskerk te Zutphen*, Groningen, 2008. (in de tekst aangeduid met CLZ).

Noten

1. Op 2 juni 2018 nam ze afscheid als koster.
2. Renting & Renting-Kuipers, p. 38.
3. Leerintveld, p. VI.
4. Met dank aan Jeanette Weisbeek voor de tip.
5. Minuten zijn, in dit verband, kopieën, samenvattingen of aantekeningen van uitgaande stukken.
6. Ter Kuile 1942, p.35.
7. NL-ZuRAZ, Kerkvoogdij Hervormde Gemeente te Zutphen, 0062, inv.nr. 1433.